

ANNA STAFECKA

LU Latviešu valodas institūts
anna.stafecka@inbox.lv

Latgaliskās izloksnes 21. gadsimtā: sociolingvistisks ieskats

Latvijas austrumu daļā – Latgalē un Vidzemes ziemeļaustrumos – runātās latgaliskās izloksnes pieder pie augšzemnieku dialekta. Gandrīz 300 gadu (1629–1917) augšzemnieku dialekta teritorija ir bijusi sadalīta ar valsts robežu, jo pēc Altmarkas miera līguma 1629. gadā Latgale joprojām palika Polijas pakļautībā, bet Vidzeme nonāca zviedru un vācu ietekmē, kā rezultātā latgalisko izloksņu attīstības procesus ietekmēja atšķirīgi ekstralingvistiskie faktori.

Veidojoties literārās vai rakstu valodas normām, norisinās integrācijas process jeb izloksņu tuvināšanās un nivelēšanās. Vidzemes latgaliskās izloksnes pakāpeniski sāka tuvināties uz vidus dialekta pamata izveidotajai latviešu rakstu valodai, bet Latgalē 18. gadsimta vidū izveidojās sava rakstības tradīcija, balstīta uz Dienvidlatgales izloksnēm un polisko ortogrāfiju, kam bija ievērojama loma latviskās identitātes, jo sevišķi vietējās latviešu valodas saglabāšanā šajā novadā.

Pēc II pasaules kara Vidzemes latgalisko izloksņu lietojums bija saistīts galvenokārt ar sadzīvi – to lietoja galvenokārt ģimenē, saziņā ar radiem un kaimiņiem, taču Latgalē izloksņu lietojuma sfēra bija nedaudz plašāka – dievkalpojumi katoļu baznīcās notika galvenokārt latgaliski, retumis latgaliski notika arī vietējie kultūras pasākumi.

20. gs. beigā, bet jo īpaši 21. gs. sākumā situācija ir mainījusies, arvien pieaugot literārās valodas ietekmei, kā rezultātā izloksņu lietojums sarūk. Vidzemes latgaliskās izloksnes, kā to rāda projekta izpildītājas Sarmītes Balodes pētījumi Kalnienā un Stāmerienā, retumis vairs runā tikai ģimenēs tālu no centra, kaut izloksņu pēdas saglabājas pat jaunākās paaudzes runā (ir tikai lauztā un krītošā, bet nav stieptās intonācijas, šaurā *e*, *ē* lietojums latviešu literārās valodas *a* un *ā* vietā, vairākas specifiskas morfoloģiskās īpatnības u.c.).

Latgalē iegūti dati no 3 dažādām izloksnēm – lauku apdzīvotās vietas Nautrēniem, kur ir viendabīgs nacionālais sastāvs (96% latviešu), Viļāniem, kur ir jaukts nacionālais sastāvs un mazpilsēta centrā, kā arī lauku teritorijai Višķiem ar jauktu nacionālo sastāvu. Visās minētajās vietās izloksnē runā, arī dievkalpojumi baznīcās pārsvarā notiek latgaliski. Viļānos ārpus mājas, kā arī ar jauno paaudzi vairumā gadījumu runā literārajā valodā ar izteiktām izloksnes īpatnībām. Višķos izloksnē izvairās runāt jaunākā, sabiedriskos pasākumos – arī vidējā paaudze. Atšķirīga situācija ir Nautrēnos, kur izloksnē runā visu paaudžu runātāji, arī kultūras pasākumi pārsvarā notiek izloksnē. Skolā fakultatīvi māca latgaliešu rakstu valodu, iespējams, tas arī veicina lokālpatriotismu. Arī apdzīvoto vietu nosaukumi oficiālajā saziņā šeit tiek lietoti vietējā formā.

Savāktais valodas materiāls tika salīdzināts ar 20. gs. otrās puses vākumiem un liek secināt, ka gan Latgales, gan Vidzemes latgaliskajās izloksnēs specifiskās valodas īpatnības zūd. It īpaši tas vērojams leksikā, retāk morfoloģijā un fonētikā. Latgalē arī vecākās un vidējās paaudzes informanti cenšas lietot adaptētus literārās valodas vārdus, taču brīvā stāstījumā parasti lieto izloksnei raksturīgos vārdus un formas.

Pētījumi rāda, ka izloksnes prestižs parasti ir saistīts ar vietējo kultūrvīdi un savas identitātes apziņu, taču izloksnei raksturīgās valodas parādības arvien vairāk nivelējas.